

EDGAR ALLAN PONUN “TEYMURLƏNG” VƏ “İSRAFİL” ŞEİRLƏRİNDƏ ORYENTALİZMİN BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ

dosent Nuriyeva Nuranə Məcid qızı

Azərbaycan Dillər Universiteti, Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası

nurananuri@mail.ru

Xülasə: Məqalədə Edqar Allan Ponun əsərlərinin xüsusiyyətləri ilə bağlı bir sıra məqamlara diqqət yetirilir. Burada onun əsasən Şərqlə bağlı şeirlərinə diqqət edilmişdir. Onun “Tamerlan” və “İsrafil” şeirlərində Şərq motivləri təhlil olunur. Edqar Allan Po əsasən ədəbiyyatşünas kimi tanınsa da, sonralar onun bədii əsərləri dünya ədəbiyyatına mühüm təsir göstərmişdir. Məqalədə Quranın Edqar Allan Poya təsiri məsələsi və onun Şərqə yanaşması da diqqət önündə saxlanılır.

Açar sözlər: ABŞ ədəbiyyatı, E.A.Po, “Teymurləng”, Oriyentalizm, “İsrafil”.

Key words: USA Literature, E.A.Poe, “Tamerlane”, Orientalism, “Israfel”.

Ключевые слова: Литература США, Э.А. По, «Тамерлан», Ориентализм, «Исрафил».

XIX əsr ABŞ ədəbiyyatının əsas ideya-bədii istiqamətini müəyyənləşdirən Vaşinqton İrvinqdən sonra öz poeziyası, novellaları ilə yanaşı ədəbi tənqidi əsərləri ilə də ədəbiyyatşünaslıq sahəsində böyük xidmətləri olan Edqar Allan Po olmuşdur. Onun çoxcəhətli yaradıcılığının bir qolu Şərq mövzusunda yazdığı əsərləridir. Qeyd etmək lazımdır ki, Amerika ədəbiyyatının yaranması uzunmüddətli və təkamüllü bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu ədəbiyyatın formalaşmasının səciyyəvi xüsusiyyətləri və Şərq mədəniyyətinin ona təsiri məsələləri də diqqət çəkicidir. Şərqşünas Y.E. Bertels ədəbi təsir məsələsi haqqında yazırdı: “Ədəbiyyat hadisələrinin bir xalqdan başqasına keçməsi faktının özü yox, onun səbəbləri, xüsusilə də alınmış materialın yeni mühitdə uğrdağı dəyişiklər maraq doğurur” [4, 15]. Edqar Allan Ponun bu səpgidə yazdığı ilk nəşr olunmuş əsəri “Teymurləng və digər şeirlər” (*Tamerlane and Other Poems*, 1927) toplusudur. “Teymurləng” Edqar Allan Ponun türk fəthi Böyük Əmir Teymurun həyatını bir yazıçı təxəyyülü ilə nəzmə çəkdiyi hekayəsini ehtiva edən şeiridir. “*A Bostonian*” təxəllüsü ilə nəşr olunan bu kitabda şeirin orijinal versiyası 403 sətirdən ibarət olsa da, kitabın ikinci nəşri zamanı “Əl Əraf” (*Al Aaraaf, Tamerlane və Minor Poems*, 1829) poemasını da kitaba daxil edən Edqar Allan Po “Teymurləng” şeirini yarıya qədər ixtisar etmək məcburiyyətində qalmışdı. Tarixi Teymurləng və ya Əmir Teymur XIV əsrdə Mərkəzi Asiyada imperiya quran hökmdardır. Lakin Edqar Allan Po Teymurləngin ölüm döşəyində etdiyi etirafını xəyali surətdə təkrarlamaqla faktlara əsaslanmağa çalışmışdır. Məlumdur ki, əsil Teymurləng bir türk hökmdar və müsəlman idi. Onun Roma Katolik kilsəsilə uzaqdan-yaxından heç bir əlaqəsi olmamışdır. Lakin buna baxmayaraq, Edqar Allan Po bu məşhur fəthin romantik ideyasından istifadə edərək onu daha çox Qərb dini mühitinə yönləndirməklə onun gənclik günahlarını Roma Katolik keşişinə etiraf edə bilməsinə şərait yaratmışdır. Belə ki, xristianlıqdakı günahlardan arınmanın kilsədə dini etirafdan keçməsi məsələsi İslamda olmadığı üçün Teymurləngin uzun dramatik monoloqu ilə seçilən şeirdə yüksək diksiyadan istifadə olunur.

Edqar Allan Po şeirdə Teymurləngi emosional bir gənc kimi deyil, artıq yetgin yaşda olan düşüncəli, lakin peşman bir insan kimi söylədiklərini çatdırmaq məqsədilə bu priyomdan düşünülmüş bir vasitə kimi istifadə edir. Məlumdur ki, tarixi Teymurləngin Avropaya yürüşü olmamışdır. Onun bir sərkərdə kimi ən yüksək keyfiyyəti hücumla keçəcəyi torpaqların əvvəlcədən coğrafiyasını öyrənməsi və xəritəsini hazırlaması idi. Bu səbəbdən də Avropanın torpaqlarının səmərəsiz və gücünün də zəif olduğuna qənaət gətirən Əmir Teymur son yürüşünü Çinə edir, lakin yolda xəstələnərək dünyasını dəyişir. Edqar Allan Po da ola bilsin ki, bu tarixi gerçəkliyin işığında onu öz əsərində xəyali olaraq xristianlar arasında, bir keşişin hüsurunda etiraf edərkən təsvir etmək istəmiş və ən əsası günümüzdə daha çox islam və xristian dinini ortaq olaraq

göstərməyə çalışan Qərb dünyasının xrist-islam birliyi adı altında müxtəlif sənət sahələrində, xüsusilə musiqi və ədəbiyyatda yer alan bir görüşün bünövrəsini qoymuşdur.

Əsərdə o, iqtidara çatmaq üçün sərf etdiyi ömrünü acı peşmanlıq hissi ilə dilə gətirən Teymurləngi bir növü sadə xristian kəndli qızına düşkünlüyü ilə təqdim etməklə ən güclü insanın belə yenə bilməkdə aciz olduğu sevgi qarşısında boyun əydiyini göstərir. Lakin o, çox sevməsinə baxmayaraq, hakimiyyət ehtirası onun sevgisinə üstün gəlir. O deyir:

“Mən iddialı idim... bilirsinizmi, ata?

Ehtiras! Siz deyin, bir yaylaq yox, bir taxt təyin etdim,
sanki dünyanın yarısı mənimmiş kimi” [6, 20].

Şeirdə onun bir cahan hökmdarı olmaq uğruna əldə etdiyi zəfərləri ilə yanaşı, bu yolda itirdiyi sevgisi və sadə həyat haqqında daha çox məlumat verilir. Edqar Allan Po onu əsərində “Teymur, insan olduğuna heyifsilənən bir tanrı kraldır” deyər təqdim edir. Teymur, şeirin ilk hissəsində, mütəvazi uşaqlıq çağlarına, hətta hər zaman var olan qüruruna və eqosuna da yönəlir. Şübhəsiz ki, bu xüsusiyyətlər onun digər maraqlarına, o cümlədən itirdiyi sevgiyə kölgə salmaq arzusu ilə birləşirdi. Şeirin sonrakı hissəsində Teymurun uşaqlığını keçirdiyi evinə qayıtmağa cəhd etməsi, lakin uğursuzluqla nəticələnən bir səhnə var. O, keşişə deyir:

“Evimə çatdım - artıq evim yox idi -

Çünkü onu ev edən hər şey uçub getmişdi -

Yosun tutmuş qapısından keçdim,

Kədər mənə mənasız boşluqda” [6, 21].

Şeir həcmcə böyük olsa da, Edqar Allan Po onu bir fəth olaraq deyil, qəlbi, ruhu və peşmanlıqları olan biri kimi vəsf edir. Sevgisini təkəbbür və şöhrətpərəstliyə qurban verən Teymurləng ölüm döşəyində keşişə etiraf edir ki, o, sevgisini dünya şöhrəti və qüdrət sahibi olmaq uğrunda fəda etdiyi üçün peşmandır. Bununla belə, o, şan-şöhrət və zənginlik hərisliyinin insanlar arasında “şir kimi zəncirləndiyindən” şikayətlənsə də, hər şeyi yenidən başlamaq mümkün olsa “yenə də eyni şeyi edərdim” deyər vurğulayır [6, 19]. Belə ki, “Tüzükat-ı Temir”də (Temir yarası) “Türklüyü ucaltmaq üçün yaşa, Türkə qılınc qaldıran əli qır” fikrini yazan tarixi Teymurləng (Əmir Teymur) iqtidar qurmaq və cahan hökmdarı olmaq üçün bu yola baş qoymuşdu [3, 57]. Lakin şeirdə onun yarım qalmış sevgisindən və ayrı düşdüyü sevgilisindən uzaqda, kədərli bir insan kimi öləcəyini bilməsi tarixi şəxsiyyət olan Teymurun deyil, şairin romantik ideyalarının tərənnümü kimi səslənir. Edqar Allan Po şeirdə Teymurləngin dilindən “evimə çatdım - artıq evim yox idi” misrası ilə evinin artıq bir xarabalığa çevrildiyinin mənzərəsini böyük bir nisgillə dilə gətirən fəthin mənəvi deqradasiyasını göstərir [6, 21]. Şair, mənasız, anlamsız bir dünyanın güclü, amma məsud olmayan hökmdar obrazını yaratmaqla keçici olan bəşəri həyatın tənəzzülünü ölüm adlanan son yolçuluqda etiraf monoloqu ilə bitirir. Eyni bənzər, lakin bir qədər fərqli fəlsəfi fikrə Cibran Xəlil Cibranın yaradıcılığında da rast gəlirik: “Evim mənə deyir ki: Məni buraxıb getmə. Keçmişin var burada. Və yol deyir ki: “Haydı mənim arxamdan gəl, mən sənə gələcəyənim. Mən evimə və yola deyirəm ki; mənim nə keçmişim var, nə gələcəyim. Əgər burada qalarsam, qalمامda bir ayrılıq vardır. Və gedərsəm, ayrılığımda bir qalma vardır. Yalnız sevgi və ölüm hər şeyi dəyişdirir” [1,184]. Sevgi və ölümün arasında yaşananlar insanı mənəvi kamilliyə götərsə də, Edqar Allan Poya görə bəşəri olan hər şey yüksəlişə deyil, tənəzzülə, dağılmağa, məhv olmağa məhkumdur. Edqar Allan Po “Teymurləng” şeirində Səmərqənd şəhərinin təsvirinə də geniş yer verir və onu dünyanın kraliçası kimi təqdim edir:

Look 'round thee now on Samarcand,

Is she not queen of earth? her pride

Above all cities? in her hand

Their destinies? with all beside [6, 19]

(İndi baxışlarını Səmərqənd üzərində gəzdir!

O, yer üzünün kraliçası deyilmi?

Onun gümrü, bütün şəhərləri aşmazmı?

Bütün şəhərlərin taleyi onun əlində deyilmə?

Edqar Allan Po 1833-cü ildə bir neçə şeirini “*Baltimore Saturday Visitor*” jurnalında çap etdirərkən (“*Fanny*” və “*To—*”) “Teymurləng” adından təxəllüs olaraq istifadə etmişdir. Bu səbəbdən də ədəbi tənqidin fikrinə görə Edqar Allan Po ola bilsin ki, mübarizlik anlamında özünü Teymurlənglə eyniləşdirirdi. Eyni zamanda onun “Teymurləng” şeirini C.Q.Bayronun “*Manfred*” və “*Gavur*” əsərlərindən təsirlənərək yazdığı da qeyd olunur. Belə ki, yuxarıda əsərdən gətirdiyimiz “*Evimə çatıram - artıq evim yoxdur*” ifadəsi isə Bayronun “*Don Juan*” əsərindən iqtibasdır [5]. Bir türk hökmdarının çata biləcəyi ən yüksək rütbəyə çatan Əmir Teymur tarixdə bir ziyalı şəxsiyyət, böyük sərkərdə və döyüşçü kimi təqdim olunur. O, çatdığı məqamı öz ağılı və gücü ilə əldə edən, lakin sonunda qazandığı hər şeyin bədalını ödəyən bir dahidir. “Ölkələr qılıncı ilə alınır, ancaq ədalətlə qorunur” deyən tarixi Teymurləng dünyanın Böyük İsgəndər və Çingizxandan sonra tanıdığı ən qüdrətli sərkərdəsidir [3]. Edqar Allan Po şeirdə bir türkün çata biləcəyi ən yüksək məqamı Teymurləngin fəth etdiyini vurğulayır. Edqar Allan Po Teymurləngi “*A diadem'd outlaw*” - “*Tacılı quldur*” adlandırır. Burada “quldur”, yəni “qanun qaçağı” kəliməsini şair Teymurləngi öz qanunlarının aliliyinə inanan bir şəxsiyyət kimi nəzərdə tutaraq işlədir. Belə ki, Teymurləng Çingizxanın nəslindən olmasa da, səltənət sahibi olmağı bacaran “adi bir insan” kimi təsvir olunmuşdur [6]. Edqar Allan Po “Teymurləng” şeirinin vaxtsız dünyasını dəyişmiş anası Eliza Po, ögey anası Frensis Allan və ya ilk məhəbbəti Sara Elmira Roysterə ithaf etdiyi haqqında mülahizələr mövcuddur. Şeir sevgidən daha çox müstəqillik, məğrurluq, mövzusunu ehtiva etsə də, itkilərin əzabı və peşmanlıq hissinə yer aldığı fəlsəfi bir əsərdir. Tarixi gerçəklikdən uzaq olan əsər əslində böyük türk sərkərdəsi Əmir Teymurun adını və həyat hekayətini poetik dillə nəzmə çəkən şairin ölüm və sevgi anlayışı üzərindəki düşüncələrinin şərhidir.

Şair bütün şeirlərində olduğu kimi burada da ölümün fəlsəfəsi üzərinə düşüncələrini poetik dillə qələmə alır və platonik ideyanın əleyhinə çıxır. Edqar Allan Poya görə hər bir yüksəlişin sonu çökmək, hər bir gözəlliyin sonu məhv olmaqdır. Burada solub gedən surətin insanın səsində var olması fikri önə çıxır. Edqar Allan Po demək istəyir ki, İnsan həyatı sevgi və səs üzərinə qurulmuşdur, çünki insan ölərkən gedən cismi (surəti) zamanla onu yaddaşlardan siləcək. Lakin səsi, yəni təsəvvüfdə əməl adlanan, bu dünyada gördüyü işləri onu xatırladacaq. Demək ki, insan surət olaraq dəyişən, əməl olaraq sabitdir. Ona görə də platonik assendans, yəni yüksəliş mənəviyyat üzərində qurulmuşdur. Yerdə qalan cismani, fiziki nə varsa nəsnədir və dəyişməyə, məhv olmağa məhkumdur.

Qorxunun mənbəyi diafraqma ilə ağciyərlər arasında mədənin üstündə yerləşir. Orada bir ağrı hiss edirsənsə bu səni qorxulardan xəbərdar edir. Bu sıxıntı sənin tezlik göstəricisinin düşdüyünə işarədir. Tezlik düşdüyündə insanın içində sıxıntı çoxalır. Tezlik genişləndikcə isə insan rahatlayır. Bu zaman çox şeyi dərk edir və hiss etdiklərini görürmüş kimi olursan, amma söyləyə bilmərsən. Sanki içində biri oturmuş və səni söz söyləməkdən çəkindirir. Buna səbəb isə qarşıdakının sənin gördüyünü görə bilməməsi və anlamamasıdır. Qarşıdakının səni dərk etməsi üçün şifrləli danışmaq məcburiyyətindəsən, çünki dərk etmə hər kəsə nəsib olmayan uzun bir yoldur. Dərketmədən keçən yol isə Allaha gedir. Allahı dərk et ki, özünü dərk edə biləsən. Edqar Allan Ponun bütün yaradıcılığı boyu aradığı dərk etmənin yolu da məhz Allah, sevgi, qorxu, ölüm arasında olan əlaqədən keçir. Şeirdə Teymurun daxili səsinə etirafları vasitəsilə eşidirik. Edqar Allan Ponun Şərq maraqlarının digər tərəfləri şeirdə Qurandan götürülmüş İblis obrazıdır. Şair Teymurləngin dili ilə keşisə görə bilmədiyi, əbədilikdə parlayan həqiqət işıqlarından bəhs edir və İblisin tələ qurduğuna inandığını söyləyir. Burada Edqar Allan Po xristian teologiyasındakı əsas qüsurlara da işarə edir. “Əgər göydə tək bir Tanrı varsa yerüzündə də tək bir hökmdar olmalıdır” deyən Əmir Teymurun məqsədi hökmdar olub imperiya qurmaq deyildi [3, 13]. O, dünyaya hakim olmaq istəyirdi. Bu səbəbdən də o, Hindistanda xristianlığın yayılmasının qarşısını almış,

orada İslamın yayılmasına nail olmuşdu. Bu baxımdan da Edqar Allan Ponun yaratdığı Teymurləng obrazı tarixi Əmir Teymurla eyniyyət təşkil etmir.

Məzmun baxımından Teymurləngin gənclik çağının təsvirinə həsr olunan şeir, eyni zamanda Edqar Allan Ponun yaradıcılığı boyu istifadə edəcəyi müxtəlif mövzuları, o cümlədən özünütənqidə meylini və mükəmməlliyə nail olmaq uğrunda mütəmadi səyini özündə birləşdirir. Əgər “Aşerlər evinin süqutu” əsərində malikanənin çökməsi ilə dəyərlərin məhvi nəzərə çatdırılırsa, “Teymurləng” şeirində imperiya qurmaq uğrunda məhv olmuş arzular elə həmin imperiyanın süqutu timsalında ortaya çıxır. Assendans ən son nöqtəsinə çatdığı an yerini dekadansa verir. Adi bir insan olan Teymur Böyük Əmir Teymur olaraq son nəfəsində yüksəlişdən tənəzzüllə getdiyini, yəni idealların, arzuların və inancların bitdiyi bir yerdə olduğunu dərk edir. Ölüm və sevgi arasında çabalayır, dünyanın yalnız madiyyat tərəfinin yüksəliş olmadığını və mənəvi tərəflərinin insanı bir aləmdən başqa aləmə apardığını anlayır. Edqar Allan Po ölüm motivini kölgə olaraq qələmə alır. Belə ki, insan doğulduğu gündən öləcəyini bilir və istəsə də, istəməsə də buna hazırlaşır. Ölüm kölgə kimi insanın başı üzərində hərlənir və zamanı gələndə onu bədən və ruh olaraq ayırır ki, bu da bir aləmdən başqa aləmə keçidin simvolikasıdır. İnsan bəşəri aləmə gələrkən heç bir şey gətirmədiyi kimi, gedərkən də heç bir şey götürmür. Edqar Allan Ponu ölüm qorxusunu yaşayan biri kimi təqdim etməyə çalışan tədqiqatçılar, onun ölümü vəsf etdiyini də söyləmələri ilə ziddiyyət yaradırlar. Belə ki, Edqar Allan Po bütün ölümlü insanlar kimi ölüm qorxusunun nə demək olduğunu bilirdi və bildiyi üçün də onun sirlərinə vəqif olmağa çalışırdı. Bütün müqəddəs kitablarda hər kəsin ölümü dadması bildirildiyi üçün insan bu dünyadakı yaşamını ona görə müəyyənləşdirməlidir. Bu səbəbdən də Edqar Allan Ponun bütün yaradıcılığı ölüm qorxusu və ölümün sirli bir dünya olması üzərinə qurulmuşdur. Yaradıcılığı boyu həm Xristianlığın, həm də İslamın müqəddəs kitablarına müraciət edən Edqar Allan Po Roma və Yunan mifologiyasını məzmun anlamında, açıq şəkildə deyil, gizli şəkildə əsərlərində işləmiş, hadisələrin gedışatının mətnaltı məzmununu məhz mifologiya ilə birləşdirmişdir. Onun seçdiyi bütün adlarda mifik məzmun gizlidir. Bu baxımdan da “Teymurləng” Edqar Allan Ponun öz əsil kimliyini ortaya qoymaq, özünü şəxsiyyət olaraq formalaşdırmaq uğrunda apardığı mübarizəsinin də simvolik obrazıdır. Şeirdə Teymurləngin ilk sevgilisinin vaxtsız faciəvi itkisi Edqar Allan Ponun klassik yunan dramaturgiyasının qəhrəmanlarına xas olan arxetipik qotik personajlarının melanxolik və nostaljik xüsusiyyətlərini ehtiva edən tragizmlə birləşir. Sofoklun “Kral Edip” əsərinin qəhrəmanı Edip kimi, Teymurləng də ağıllı və istedadlı, lakin məğrurdur. Bu da onu yıxılmağa qoymur, lakin ömürlük tənhalığa məhkum edir. Hətta səhvlərini etiraf edərkən belə, o, imperiya qurmağın vacibliyini önə sürərək özündəki eqosentrikliyin əlamətlərini büruzə verir. O, şöhrətpərəstliyini və etinasızlığını anlasa da, şeir boyu davranışına haqq qazandırmaya çalışır. Lakin ölüm döşəyində o, sındırdığı qəlbin mükafatı olaraq iqtidara gəlməyin peşmanlığını etiraf edir. Şeirin ilkin variantında Teymurləngin sevdiyi kəndli qızın adı “Ada”dır. Lakin o, şeir üzərində bir çox dəfə işlədiyi üçün bu adı çıxarmış və son variantda yenidən bərpa etmişdir. Onun bioqraflarının fikrincə Ada adı Edqar Allan Ponun yaradıcılığını çox bəyəndiyi C.Q. Bayronun qızı Ada Lovleysin adına da işarə ola bilər [7, 124]. Baxmayaraq ki, Edqar Allan Po Teymurləng obrazına müraciət edərkən orta çağ ingilis ədəbiyyatının nümayəndəsi Kristofor Marlonun “Teymurləng” əsərindən təsirlənmişdi, lakin “Teymurləng və digər şeirlər” kitabının ilk nəşrində o, Teymurləng şeirinə belə bir qeyd əlavə edir: “Tarixi Teymurləng haqqında çox az şey bilirdim və bu qədər az şeylə mən tam bir şair azadlığına sahib ola bildim”. [7, 124].

Göründüyü kimi həqiqətən də Edqar Allan Po tarixi Teymurlənglə uzaqdan yaxından heç bir əlaqəsi olmayan bir sevgi hekayəti üzərində dayanır və “Biz Türkünstanın əmiri Turanın sahibiyiz, Biz millətlərin ən böyüyü, Türklərin başıyız” söyləyən tarixi Teymur haqqında dastan yaratmır [3, 51]. O, Teymurləngin iqtidara sahib olmaq istəyini vurğulamaq məqsədilə, onun hakimiyyət uğrunda çarpınışlarını, sevginin mənasını daha dərinlən dərk edən sadə kəndli qızı ilə müqayisə etməyi üstün tutur. Bu təzad özünü daha çox Teymurləngin romantik inamının uşaqlıq çağında və təbiətlə təmasda büruzə verdiyini göstərir. Təbii ki, Teymurləng, səyahətləri və

hərbi səfərləri sırasında mədəniyyətin möcüzələrini kəşf edir və bundan sonra sevgilisinin duyğuları onun üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Edqar Allan Ponun sonrakı poetik yaradıcılığının bünövrəsi də özünü Teymurləng şeirinin quruluşunda göstərir. O, şeiri misralara ayırır, adətən son qafiyəli bir neçə dörtlük və misralardan ibarət olan bu konstruksiya əksər şeirlərində istifadə edir. Qafiyə və ritm, Edqar Allan Ponun “Zənglər” (*The Bells*), və “Quzğun” (*The Raven*), “İsrafil” (*İsrafel*) kimi şeirlərində də görünür və onun poeziyasına melodiklik qatmağa xidmət edir. Bununla yanaşı, “Teymurləng” şeirinin uzunluğu qeyri-adi və onun yetkin əsərlərində nadirən rast gəlinir. Edqar Allan Po 1829-cu ildə “Əl Əraf” poeması ilə birlikdə “Teymurləng” şeirini də nəzərdən keçirmək üçün *The Yankee* jurnalının tənqidçisi Con Nilə göndərir və ondan təqdirəlayiq cavab alır [8, 114].

Edqar Allan Po poeziyasının çox az bir qismi məntiqi cəhətdən daha asan anlaşılan mövzuları əhatə edir. Onun “İsrafil” şeiri də bu sıradandır. Şairin 1831-ci ildə nəşr olunan “Şeirlər” (*Poems*) kitabına daxil edilən “İsrafil” (*İsrafel*) şeiri, musiqisi və qafiyəsi ilə diqqəti çəkir. Şeir səs ardıcılığına diqqət edilərək yazılmış, daim təkrarlanan ritmik ölçüdür. Edqar Allan Po şeirini sözləri bir-birini tamamlayan şəkildə, yəni harmoniyaya uyğun verərək, təqdim olunan mövzuya oxucunun diqqətini çəkmək məqsədi güdmüşdür. Edqar Allan Po “İsrafil” şeirinə yazdığı sitatı Qurandan gətirdiyini qeyd edir. O yazır: “*And the angel Israfel, whose heart-strings are a lute, and who has the sweetest voice of all God’s creatures. – Koran*” – “...Mələk İsrafil ürək telləri ud olan və Allahın bütün yaratdıqları arasında ən şirin səsə sahib olandır. – *Quran*”. Qeyd edək ki, Edqar Allan Po sitatın yanında Quran sözünü yazsa da, birbaşa Qurandan sitat gətirmir və ingilis şərqşünası Corc Seylin (1697-1736) “Quran haqqında ilkin söhbət” (*Preliminary Discourse on the Koran, 1734*) kitabından bir hissəni dəyişik şəkildə ifadə edir. Edqar Allan Po şeirində apokaliptik mənzərəni vermək üçün isə yalnız Qurandan deyil, Bibliyadan da istifadə edir. Quranda ayrıca olaraq İsrafil mələyi haqqında danışılmasa da (əslində Quranda mələk İsrafilə bağlı ayrıca surə və ayə yoxdur), İsrafil suru haqqında bir çox surələrdə qiyamətin xəbərçisi kimi danışılır. Edqar Allan Ponun seçdiyi bu ekzotik mövzu Qurandan sitatla başlayır və mövzuya uyğun olaraq da inkişaf etdirilir. Ritmik formada yazılan “İsrafil” şeiri mahiyyətlə bağlı olduğundan, şair buna uyğun mifoloji bir varlıq seçmişdir. Quranda İsrafil dörd böyük mələkdən biridir. Dörd böyük mələk, İslam dinində inanılan dörd böyük mələyə verilən ortaqlardır. İslamda bu mələklər digər mələklərdən daha böyük və əhəmiyyətli. Eyni zamanda İslam dinində mələklər nurdan yaradılmış, insani xüsusiyyətləri olmayan, cüzi iradəyə sahib olan, lakin şeytan tərəfindən müsəllət olunmadıqları üçün bu iradələrindən sui-istifadə edə bilməyən, günahsız, Allah qatındakı mövqeləri sabit olan varlıqlardır. İslamda, həmçinin mələklərə inanmaq inanc əsaslarından, yəni mələklərə inanmayan adam müsəlman ola bilməz. Mələklərin ümumi sayı və çeşidləri bilinməsə də, bəzilərinin vəzifələri və sayları haqqında məlumat vardır.

İslamda bu mələklərdən dördü, böyük mələk olaraq xatırlanır ki, bunlar: Cəbrayıl, Mikayıl, İsrafil və Əzrayıldır. Bu dörd böyük mələkdən birincisi olan Cəbrayıl mələyinin əsas vəzifəsi peyğəmbərlərə vəhy gətirmək, Allahın əmr və qadağalarını peyğəmbərlərə çatdırmaq, Mikayıl mələyinin vəzifəsi təbiət hadisələrini idarə etmək, İsrafil mələyinin vəzifəsi qiyamət günü sura üfləmək və Əzrayılın vəzifəsi isə insanların canını almaq olduğundan ona “ölüm mələyi” də deyilir. Qeyd etdik ki, İsrafil mələyinin əsas funksiyası qiyamət günü sura üfləməkdir. Qiyamət günü Allahın əmri ilə iki dəfə sura üfləyəcəkdir. “Sur (birinci dəfə) çalınacaq, Allahın istədiyi kimsələrdən (Cəbrail, Mikail, Əzrail və İsrafilə, yaxud ərşi daşıyan mələklərdən və ya müsəlman şəhidlərdən) başqa, dərhal hamı öləcək. Sonra bir daha çalınan kimi onlar (qəbirlərdən) qalxıb (Allahın əmrinə) müntəzir olacaqlar!” (Əz-Zümər 39/68) [2, 457]. Dörd baş mələkdən biri olan İsrafilin əfsanələrdə mifoloji bir varlıq olaraq mədh edilməsi, həmçinin bu şeirdə bir üst varlıq olaraq ortaya çıxmasından savayı Edqar Allan Ponun mifoloji qaynaqlara əsaslanaraq ali bir gücün – Allahın nümayəndəsi olaraq İsrafil mələyinə dair şeir yazması da maraqlıdır. Belə ki, şairin bu yanaşması insana xas olan ekzistensial tənhalıq, yadlaşma, susqunluq və unudulmaq kimi hissləri göstərən tematik bir mövzudur. Edqar Allan Po,

baş mələk İsrailin mifoloji təsvirindən başlayaraq, daha yüksək bir qüvvə (İsrafil) qarşısında yaşadığı səfalət və ümitsizliyə işarə edərək, insanın yoxluğunu bəşəri bir gerçəklik olaraq vurğulayır. Şeirdə İsrailin təsviri və İsrafil mələyi haqqında mifoloji mənbələrdə verilən məlumatları da nəzərə alsaq, Edqar Allan Ponun belə bir şeir yazmasının səbəbini, həm yaşadığı dövrün ədəbi-estetik zövqü, həm də kosmik və ya ekzotik mövzulara qabiliyyətinin və marağının olması ilə izah etmək olar. Rəvayətə görə, İsrafil mələyi göy üzündə ilahilər oxuyaraq, kədər, sevinci və sevgisi ilə ulduzları sükuta qərq edir. İsrafil mələyi musiqisi ilə insanlara yaşamaq ümidi verir. O, sur çaldığı üçün “Musiqi Mələyi” və Allahın yaratdığı ən gözəl səsin sahibi də hesab olunur. O bir çox fərqli dildə nəğmə oxuyaraq Allaha həmd edir. İvrit, latın və qədim yunan dillərində İsrailin adı Rafael və ya Rafaildir. Müxtəlif dini inanclarda bu səma varlığının musiqi sənətinin yeganə ustası olduğuna inanılır. Baş mələk olaraq İsrafil mələyi ilahi yaradılış prosesində musiqi bəstələyənlərə yeni ümidlər aşılayır. O, təbiətdə mövcud olan səsləri bir araya gətirir, ürəkləri fəth edən melodiyalar yaradır və onlara ilham verir. İnsanlar nəğmə söyləyəndə yalnız səs tellərindən istifadə edirsə, İsrafil mələyi ürəyi ilə oxuyur. Bu baxımdan da ürəkdən söylənən bir nəğmə eşidəndə insanın ruhu təmizlənir, mənəvi rahatlıq tapır. Bu da onu göstərir ki, İsrafil mələyi insan qəlbinin tellərinə toxunaraq onun titrəşimlərini açmaqla məşğuldur. Belə böyük bir inancdan yola çıxıldıqda, insanın aciz və ölümlü bir varlıq olduğunu qəbul etmək labüddür və Edqar Allan Ponun “İsrafil” şeirinin əsas qayəsi də məhz bu fəlsəfə üzərində qurulmuşdur. “İsrafil” şeiri Edqar Allan Ponun mahir bir sənətkar olduğunu göstərməklə yanaşı onun insan varlığının mövcudluğu haqqında mühakiməli dünyagörüşünü də ortaya qoyur. Şair bu şeirində yaşadığı dünyanın qaranlıq tərəflərini oxucusu ilə bölüşür. Ona görə də, Edqar Allan Po həyat və ölüm arasındakı məsafəni ararkən daha çox ölümün insandan alacağının yalnız can olmadığı fikri üzərinə diqqəti mərkəzləşdirir. İsrafil şeiri dəfələrlə müxtəlif jurnallarda dərc olunmuş və Edqar Allan Po şerin yeni nəşrində ona müəyyən dəyişikliklər etmişdi. Şair “*Grahams Magazine*”də dərc olunan şeirin on doqquzuncu misrasındakı “*due unto*” (səbəbiylə) sözünü “*owing to*” (səbəbdən) sözü ilə əvəzləyir. Lakin iyirmi altıncı misradan sonra şeirin əvvəlki nəşrlərində olmayan “*Stay turn thine eyes afar!*” (Dur, baxışlarını uzaqlara çevir!) və iyirmi səkkizinci misraya “*The more lovely the more far*” (Nə qədər sevimli, bir o qədər uzaq) cümlələri əlavə olunur.

“İsrafil” şeirinin birinci nəşri 1831-ci ildə yeddi misraya qədər genişləndirilmiş, beş misralıq açıq stanzadan ibarət olmuşdur. Edqar Allan Po göyləri və İsrafil mələyini vəsf edərkən fəvqəltəbii olan gücün saf obrazını yaradır. Onun səsinin gözəlliyinə Sürəyya ulduzunun (ulduz topası) da valeh olduğunu söyləyən şair buna işarət olaraq şeirində *Pleiades* kəliməsini işlədir. *Pleiades* – Ülkər və ya Sürəyya bürcüdür. Şeirdə *Pleiades* olaraq xatırlanan ulduzlar topası, bir vaxtlar yunan mifologiyasına görə dünyanı çiyinlərində daşıyan nəhəng Atlasın qızları idi ki, onların yeddi nəfər olduğu güman edilir. Edqar Allan Po da şeirdə onları yeddi olaraq göstərir və dayanacaqlarının Allahın cənnətində olduğunu qeyd edir. Əslində şeirdəki cəmdə işlənən “ulduzlar” sözü, İsrafil surunun uğultusunun şahidi olacaq izdihamı, yəni Qurandakı sərsəm insanların obrazını xatırladan toplu formadır.

“*While, to listen, the red Levin*

(*With the rapid Pleiads, even, Which were seven,*)

Pauses in Heaven” [6, 19]. - “*Əgər qırmızı Levini dinləmək gərəkirsə,*

(*Hətta yeddi, sürətli Pleyada ilə,*)

Hansı ki, Cənnətdə dayanacaqları var.”

Bundan sonra Edqar Allan Po təsvir etdiyi bu ilahi gözəlliklə insan varlığını müqayisə edir. Şairin fikrincə, İsrailin səsi səmadakı ayı, ulduzları özünə heyran buraxıb susdura bilirsə, onda o, yerdə olsaydı, bu qədər canlı və məlahətli səslə oxuya bilməzdi. Edqar Allan Po, həmçinin belə hesab edir ki, o özü də insanlıq yükündən qurtulub, cənnətdə məskunlaşsaydı, ifaçılıqda İsraili ötür keçərdi. Onu da qeyd edək ki, Edqar Allan Po İsrafil mələyini mədh etməklə əslində özünü onunla eyniləşdirir. Biz İsrafil mələyinin yaradıcılığının təkcə cənnətdə və ya mənəvi düzəngahda

deyil, həm də fiziki dünyada ifadə olunmasına imkan veririk. Beləliklə, Allahın bütün xilqəti onun nəğməsinin məlahətini hiss edərək gündəlik həyatın çətinliklərindən azad olur. Edqar Allan Ponun istər fiziki bədəndə, istərsə də mənəviyyatda və ruhda əldə etməyi ümid etdiyi məqsədi İsrəfilə birlikdə olmaqdır. Belə ki, İsrəfil bizim yaradıcılıq qabiliyyətimizi və onun gəyənəyini, Cənnəti və Allahı təmsil edir. Yaradıcı insanlar İsrəfilə daha çox köklənir, onunla “ilham pərisi” adı altında bir növü ünsiyyət qururlar. Edqar Allan Po İsrəfilin olduğu səmavi məkandan və onun ilahi sevgisindən bəhs edərkən onu “yetgin tanrı” adlandırır. O, İsrəfilin oturduğu cənnətdə hurilərin olduğunu da bildirir və onların gözəlliyini ulduzlarla müqayisə edir. Hurilər müsəlman mifologiyasında cənnətdə möminlərin davamçılarını gözləyən bakirə qızlardır. Şeyrin beşinci bəndində Edqar Allan Po birbaşa İsrəfilə danışır və öz fikirlərini də səsləndirir. O qeyd edir ki, İsrəfilin “duygusuz nəğmə”yə pis baxması qəbahət deyil, çünki o, nəğməni yaradan mələklərin ən böyüyüdür. Burada Edqar Allan Po Emerson və Transsəndentalistlərin əsərlərində əksik olan “duygusuz nəğməyə” nifrət etdiyini vurğulayır. Edqar Allan Po yaradıcılığını istər öz dövründə, istərsə də bu gün tədqiq edən alimlərin əksəriyyəti Edqar Allan Ponun “ateist” olduğunu və “Quran”ı bilməməsi fikrini müdafiə edirlər. Bu mülahizələrə yalnız İsrəfil şeyri ilə cavab vermək kifayət edər ki, məhz bu şerilə o, Quranı yaxşı bildiyini Allaha olan inancının bütövlüyünü təsdiqləmişdir.

Edqar Allan Ponun yalnız Corc Seylin Qurana yazdığı girişdən deyil, həmçinin Quranın özündən qaynaq kimi istifadə etməsini də “İsrəfil” şeyri təsdiqləyir. Corc Seyl İsrəfil surundan bəhs etsə də, İsrəfil mələyi haqqında şeyr yazmaq üçün bu kifayət deyildir. Belə ki, Quranda bu haqda ayrıca surə yoxdur və tam məlumat almaq üçün mütləq Quranı əvvəldən axıra kimi oxumaq lazımdır. Quranda İsrəfil mələyinin adı da ayrıca çəkilmir, sadəcə sura üfürən mələk və ya qiyamətin xəbərçisi olaraq bəhs edilir. Belə ki, İsrəfil mələyi haqqında ikinci surə Əl-Bəqərənin 98-ci ayəsində, yeddinci surə Əl-Ərafın 44-cü ayəsində, on birinci surə Hudun 69-cu ayəsində, on yeddinci surə Əl-İsranın 52-ci ayəsində, iyirminci surə Tahanın 102 və 108-ci ayələrində, iyirmi ikinci surə Əl-Həccin 75-ci ayəsində (Allah mələklərdən də peyğəmbərlər seçər, insanlardan da), iyirmi-üçüncü surə Əl-Muminun 101-ci ayəsində (sur çalındığı gün...), iyirmi yeddinci surə Ən-Nəmlin 87-ci ayəsində (sur çalındığı gün...), otuzuncu surə Ər-Rumun 25-ci ayəsində, otuz altıncı surə Yasinin 49-cu ayəsində və nəhayət otuz doqquzuncu surə Əz-Zümərin 68-ci ayəsində məlumat verilir [2]. Şair Quranda İsrəfil haqqında verilən məlumatlara əsaslanarkən, maraqlıdır ki, İslamın müqəddəs kitabında qiyamət günü surunu üfləməklə mükəlləfiyyətli olan ayələrdən başqa heç bir məlumat olmadığını bilirdi. Belə ki, Edqar Allan Po insanın yer üzündə yaşadığı taleyini təsvir edərkən, mifoloji məlumatlardan da yararlanaraq, İsrəfil mələyini vacib bir ünsür olaraq qəbul edir və seçdiyi mövzunun məzmununa çevirir.

Ədəbiyyat

1. Cibran Halil Cibran. Bütün eserləri // Kum və köpük. Türkiyə, 2013, 304 s.
2. Qurani-Kərim / Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov və V.M.Məmədəliyev / “Olimp” konserni. Bakı, 1998, 652 s.
3. Sahibkiran Emir Timur Muhammed Tarağay Bahadıroğlu. Tüzükat-ı Temir / Timurun günlüğü <https://media.oipdf.com/pdf/540c6922-1f3b-4417-8b0c-620b7fef444f.pdf>
4. Бертельс, Е.Э., К вопросу о филологической основе восточных памятников. «Советское востоковедение», № 3, 1955, с.15
5. Campbell, Killis. “The Origins of Poe”, *The Mind Of Poe and Other Studies*. New York: Russel & Russell, Inc., 1962: 150
6. Poe, Edgar Allan, “Tamerlane” (Text-02), *Tamerlane and Other Poems* (1827), pp. 5-21 <https://www.eapoe.org/works/poems/tamerlane.htm>
7. Quinn, Arthur Hobson. *Edgar Allan Poe: A Critical Biography*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1998. p. 124
8. Sears, Donald A. *John Neal*. Boston, Massachusetts. 1978, p. 114

**ARTISTIC REPRESENTATION OF ORIENTALISM IN EDGAR ALLAN POE'S
POEMS "TAMERLANE" AND "ISRAFEL"**

Nuriyeva Nurana Madjit

Summary

The article focuses on a number of points related to the features of the works of Edgar Allan Poe. Here, in his poems related to the East are mainly considered. In his poems "Tamerlane" and "Israfel" oriental motifs are analyzed. Edgar Allan Poe was known mainly as a literary critic, later his works of art had a significant impact on world literature. It also considers the approach to the study of the East, and the question of the influence of the Qur'an on Edgar Allan Poe is brought to the fore.

**ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ОРИЕНТАЛИЗМА В ПОЭМАХ
ЭДГАРА АЛЛАНА ПО «ТАМЕРЛАН» И «ИСРАФИЛ»**

Нуриева Нурана Меджит

Резюме

В статье акцентируется внимание на ряде моментов, связанных с особенностями произведений Эдгара Аллана По. Здесь в основном рассматривается его стихотворения, имеющие отношение к Востоку. В его стихотворениях «Тамерлан» и «Исрафил» анализируются восточные мотивы. Эдгар Аллан По был известен преимущественно как литературный критик, в дальнейшем его художественные произведения оказали значительное влияние на мировую литературу. Здесь также рассматриваются подход к изучению Востока, и на первый план выносится вопрос о влиянии Корана на Эдгара Аллана По.

Rəyçi: prof. Aynur Zakir qızı Sabitova

*Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının 12 yanvar 2023-cü il tarixli iclasın
5 sayılı protokolu*

Daxil olma tarixi 16 yanvar 2023-cü il

UOT:81.

**RUS VƏ AZƏRBAYCAN FRAZELOGİYASININ MÜQAYİSƏLİ
TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ ŞƏRTLƏRİ**

dosent İsayeva Nərminə Şua qızı

Azərbaycan Texniki Universiteti

[*narmina.isayeva@gmail.com*](mailto:narmina.isayeva@gmail.com)

Xülasə: Məqalədə müxtəlif sistemlərin müqayisəli tədqiqatının bəzi aspektləri nəzərdən keçirilir. Hazırda dillərin müqayisəli öyrənilməsinə marağın artdığı vurğulanır. Bu cür tədqiqatların aktuallığı, elmi-nəzəri, praktiki və metodoloji əhəmiyyəti əsaslıdır. Linq-kulturoloji cəhətlərə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: dilçilik, müqayisəli tədqiqat, başqa bir sistem, əlaqəli dillər, aspekt, frazeologizm, frazeologiya, etimologizm, semantika, koqnitivistivizm, problematika, leksik mənası, orta vahid nominasiyası üzrə.

Key words : linguistics, comparative research, different system, relative languages, aspect, phraseologism, phraseography, etymologism, semantics, cognitivism, problematic, lexical meaning, unit of secondary nomination.

Ключевые слова: лингвистика, сравнительное исследование, другая система, родственные языки, аспект, фразеологизм, фразеография, этимологизм, семантика, когнитивизм, проблематика, лексическое значение, единица вторичной номинации